

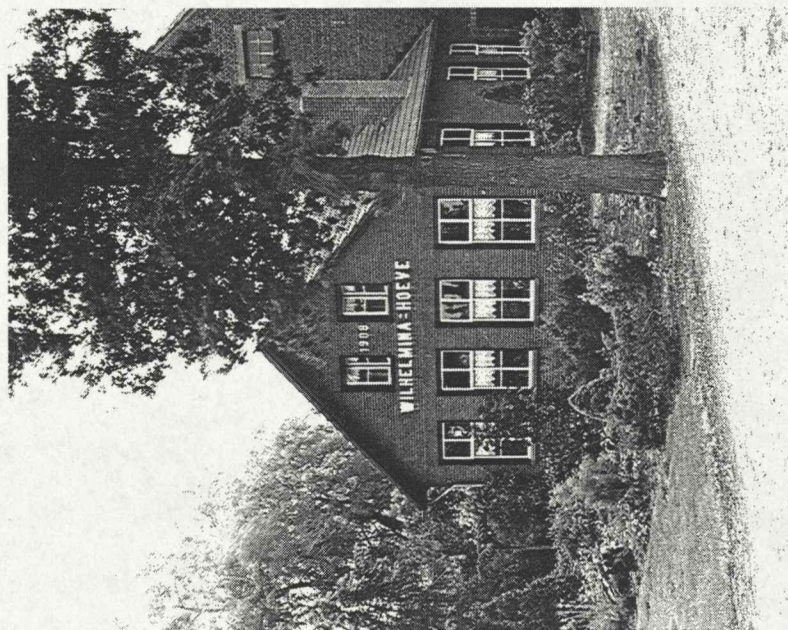
Datum in procedure: 19-09-1997
Datum aanwijzing: 09-05-2000

Erratum: ja

ID 1580
C-2
09-05-00

TOELICHTING
bij het besluit tot aanwijzing van
het beschermde dorpsgezicht **Helenaveen**,
gemeente Deurne (Noord-Brabant)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Wilhelminahoeve Helenaveen

Errata

- Aardbeistraat moet zijn: Aardbeivweg
- blz. 4, 1^e kolom, 4^e regel: "aan aan", eenmaal 'aan' weg
- blz. 6, 1^e kolom, 2^e alinea, regel 5: "parallel aan" moet zijn: loodrecht op

Helenaveen

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten, met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is de stedbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit om Helenaveen als beschermd dorpsgezicht aan te wijzen vloeit voort uit die inventarisatie.

Inleiding

Het kerkdorp Helenaveen is in het zuidoosten van de gemeente Deurne gesitueerd, in het Noordbrabantse deel van De Peel, en grenst aan de zuidelijke en oostelijke zijde aan Limburg. Deze voormalige veenkolonie ligt aan de noordelijke, oostelijke en westelijke zijde ingebed in de natuurreervaten Deurnesche Peel en Mariapeel, beide gedeeltelijk vervende en ontgonnen hoogveengebieden.

Het huidige kerkdorp is ontstaan als veenontginningsnederzetting in het midden van de negentiende eeuw. Initiatiefnemers zijn de Bossche gebroeders Jan en Nicolaas van de Griendt geweest. In de ruimtelijke opbouw en de economische opzet is de voormalige veenkolonie een duidelijk voorbeeld van een 'company-town', die tot voor kort geleid werd door de Maatschappij Helenaveen. De ontwikkeling van de kolonie is niet, zoals in het nabijgelegen Griendtsveen, uitsluitend gericht geweest op de veenderij. Door grootschalige grondverbetering trachtte men een landbouw-cultuur op te starten, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van het ruimtelijke stramien, ontstaan door de veenwinning. De verschillende fasen in de ontwikkeling van de particuliere kolonie Helenaveen hebben hun sporen nagelaten in duidelijk afgebakende 'buurten', die thans nog herkenbaar zijn.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is een deel van het centrum van de nederzetting verwoest, waardoor plaatselijk de historische karakteristiek is aangetast. Op deze plaats is homogene architectuur in zogenaamde 'wederopbouw'-stijl verzeen. De open aanblik van de ontginningen direct ten oosten en westen van het bebouwde lint veranderde door de

kassenbouw in het zuidelijk deel van de kolonie. De glastuinbouw is voornamelijk gegroeid in de jaren 1960-1990, maar haar wortels liggen in de jaren '30. Ondanks deze grootschalige kassenbouw is de historische ruimtelijke structuur van dit deel van het gezicht sinds 1900 slechts matig gewijzigd.

Helenaveen is het oudste voorbeeld van een planmatige particuliere veenontginning in zuid-Nederland. Meer dan in het naburige Griendtsveen zijn de ruimtelijke karakteristieken van de veenafraving en -ontginning gaaf bewaard gebleven. De verschillende ontwikkelingsfasen na 1870 hebben waardevolle sporen nagelaten. Dit gegeven vormt de aanleiding tot de aanwijzing van Helenaveen tot beschermd dorpsgezicht.

Ontwikkelingsschets

Helenaveen is gelegen op het deel van De Peel dat geologisch als de Peelhorst bekend staat. Deze door breuken doorsneden, hoog gelegen zandrug scheidt twee geologische depressies: de westelijke Centrale Slenk en de oostelijke Slenk van Venlo. Doordat de afwatering op de Peelhorst na de laatste ijstijd sterk verslechterde, kon zich tijdens het Holocene een dikke veenlaag vormen. Dit complex van hoogvenen en moerasvenen strekte zich tot de negentiende eeuw uit van Grave tot Weert. De plaatselijke bevolking kende de venen als 'Pelen' en gebruikte ze slechts extensief. In de Middeleeuwen werden aan de randen kleine stukken heide ontgonnen tot bouw- en graasland, terwijl de bevolking vaak het recht kreeg veenputten te graven voor de winning van turf. In de houtarme streek was turf de voornaamste brandstof, die ook in de Brabantse en Hollandse steden verkocht werd. Reeds in de achttiende eeuw werden plannen gesmeed om tot een grootschalige planmatige afgraving van turf te komen, doch pas vanaf het midden van de negentiende eeuw slaagden particuliere ondernemers er in de terughoudende lokale overheden te interesseren voor verpachting, dan wel verkoop van veengronden.

De militair-topografische kaart uitgegeven in 1855 en gemaakt op grond van een verkenning in 1837-1842 roept ter plaatse van Helenaveen nog het beeld op van een maagdelijke leegte, die zelfs niet doorsneden wordt door enig karrespoor of zandpad (zie kaart 1). Fabrikant G.J.W. Carp uit Zaltbommel had negen jaar eerder een verzoek gericht aan de gemeente Deurne om een deel van deze gronden aan hem te verkopen, met het oog op vervening. De gemeente, die weinig vrouwen had in de onder-

ning, was bang voor een aanslag op de armenkas en wees het verzoek af. Jan van de Griendt, aannemer voor Rijkswaterstaat, steenbakker en koopman, lukte het in 1853 wel gronden van de gemeente aan te kopen. Door het bevaarbaar maken van de Noordervaart (planning 1852, uitvoering 1853-1854), een zaak waarbij hij nauw betrokken was, zag Van de Griendt mogelijkheden om de dikste veenlagen in de gemeente Deurne (ter plaatse van het latere Helenaveen) per schip te ontsluiten en de aldaar te winnen brandstof via de Zuid-Willemsvaart (1821-1826) bij zijn steenfabriek te Driel af te leveren. Tevens was Van de Griendt nauw betrokken bij de aanleg van de spoorlijn Helmond - Venlo (1846-1866), die aan de noordelijke zijde van het te verkrijgen concessiegebied was getraceerd. Na de belofte van de firmanten Van de Griendt en Carp de gemeente op geen enkele wijze overlast te bezorgen werd bij raadsbesluit van 30 maart 1853 610 ha van de beste veengrond verkocht. In 1855, toen het succes van de onderneming reeds gebleken was, wilde de gemeente Deurne echter geen gronden meer verkopen. Van de gemeente Horst wist Van de Griendt echter nog 300 ha in eigendom te verkrijgen (de Driehonderd Bunders, gelegen tegen Griendtsveen).

Het uitzicht op werk bracht velen naar de nieuwe kolonie. In eerste instantie waren dat, conform de herkomst van het leidinggevend personeel, voornamelijk noord-Nederlanders en Duitsers, die vanwege hun ervaring de voorkeur genoten. De diversiteit van de grotendeels niet katholieke bevolking, maar ook het voor de gemeente onverwacht grote succes van de onderneming (tussen 1853 en 1857 werd elk jaar een dividend tussen de 10% en 15% uitgekeerd), maakte het de gebroeders Van de Griendt niet gemakkelijker om met de lokale autoriteiten samen te werken. Vanaf het prille begin heeft de gemeente wantrouwend

tegenover de onderneming gestaan. Door de grote afstand tussen de nederzetting en Deurne kon de gemeente ook het ontsluitingsprobleem niet naar de wens van Van de Griendt oplossen, hetgeen uiteindelijk geleid heeft tot enkele pogingen onder leiding van de Maatschappij om de kolonie bestuurlijk af te scheiden van de gemeente Deurne.

De planmatige opzet van de kolonie duidt er op dat men van meet af een duidelijk inzicht heeft gehad in de ontwikkeling van de vervening in het gehele gebied. De vervening van het zuidelijk deel van de kolonie is geschied volgens een plan van de ingenieur van Rijkswaterstaat L.A. Reuvers, daterende uit 1853. Een belangrijke voorwaarde van Gedeputeerde Staten bij de exploitatie van de kolonie was de handhaving van een juiste waterpassing, waarvoor de hulp van Rijkswaterstaat werd ingeroepen. Een belangrijke rol in de afwatering speelde de Helenavaart, een verbindingskanaal van bijna acht kilometer, dat nog in 1853 naar de Noordervaart werd gegraven. Na ca. 1865, toen de vervening ook in de noordelijk van de huidige nederzetting gelegen terreinen een aanvang nam, werd de Helenavaart in noordelijke richting doorgetrokken tot de spoorlijn Eindhoven-Venlo (1866).

De arbeiders van de succesvolle vervening werden in eerste instantie gehuisvest in uiterst eenvoudige hutten, die onder meer gebouwd werden op de plaats waar de turf op schepen werd overgeladen, aan de kop van de Helenavaart. Voor de beter betaalde werknemers werden een zevental bakstenen huizen van de eenvoudigste soort gebouwd. Deze stonden aan aan de Helenavaart. In 1856 telde men er reeds 56 huizen, waarin 185 inwoners leefden. Op enkele panden (waaronder een bakkerij, timmerwinkel en herberg) na waren de meeste woonhuizen van pluggen en stro gebouwd: het dorp stond lokaal bekend als het 'strooien dorp'. In

1860, in welk jaar de scheepswerf op de westelijke kade van de Helenavaart werd geopend, telde de gemeenschap 266 inwoners. Dit aantal bedroeg in 1868 reeds 330. Het isolement van de paternalistische gemeenschap bespoedigde de vestiging van gemeenschappelijke voorzieningen door de N.V. Maatschappij Helenaveen: Helenaveen werd een rectoraat, gewijd aan St. Willibrordus en de eerste katholieke noodkerk, met pastorie aan de Helenavaart in het uiterste zuiden van de kolonie gesitueerd, opende in 1857 de deuren. In 1864 volgde een kleine school. Het R.K. kerkhof, dat de Maatschappij in 1859 aan had laten leggen (op een lapje grond buiten het concessiegebied) werd in 1874 overgedragen aan het kerkbestuur.

In 1874 telden de ambtenaren van de gemeente Deurne in de kolonie 74 panden, waarin 432 inwoners gehuisvest waren. Het ging de veenderij voor de wind en gevolg was dat de tijdelijke hutten steeds vaker door stenen huizen werden vervangen, soms in de vorm van 'kazernes' van vier tot zes woonhuizen, maar merendeels vrijstaand of twee-onder-een-kap. Omstreeks 1875 werd zowel aan de oostelijke als aan de westelijke zijde van de vaart gebouwd. Opvallend is dat -conform verveningen in het noorden van Nederland- de nederzetting de typische vorm van een veenkolonie heeft gekregen. Het is waarschijnlijk dat de familie Van de Griendt intensieve contacten had met veenderijen in noordoost Nederland en Duitsland, waar men later ook eigen bedrijven opende. Nederzettingsvorm en systematische opzet van het veenlandschap wijzen op Groningse invloeden, met name uit Dedemsvaart.

Het dorp heeft een betrekkelijk regelmatige structuur, die zijn oorsprong vindt in de oudste structuur van de afgewaterde en ontgonnen veen-

gronden. De centrale noord-zuid lopende as wordt gevormd door de Helenavaart met de voormalige jaagpaden. Het zwaartepunt van het langgerekte bebouwingslint ligt in de as tussen de noordelijke Hervormde kerk annex predikantenwoning en de zuidelijke directeursvilla, alle uit 1867. Met de doordachte plaatsing van deze dominante gebouwen is de strakke onderlegger stedenbouwkundig nog benadrukt. De hiërarchie op de sociaal-economische ladder wordt geïllustreerd door de positionering van directeursvilla en (qua opzet identieke) predikantenwoning: door de symmetrische situering is in de as van de Helenavaart een zichtas tussen deze twee gebouwen ontstaan. Aan de westelijke zijde van de vaart ontstonden bij de katholieke kerk een pastorie, klooster en school. Uit omstreeks 1875 dateren tevens de oudste eenlaags opzichters- en schip-perswoningen. Deze liggen in de kom van het dorp, aan de Helenavaart, tussen de dominanten.

Ook werden vanaf ca. 1875 zowel ten oosten als ten westen van de Helenavaart enkele korte zijstraten bebouwd met landarbeiderswoningen en kleine boerderijen. Deze straten zijn aangelegd op de telkens haaks op de Helenavaart aangelegde zijvaarten. De exploitatie van het zwartveen leidde zo tot de vorming van een typisch veenkoloniale structuur, die niet alleen ten grondslag ligt aan het rond de nederzetting gelegen landschap, maar ook de 'onderlegger' vormt van de nederzetting zelf.

De exploitatie van de kolonie werd na 1858 uitgevoerd door de speciaal voor dit doel opgerichte 'Naamloze Vennootschap Maatschappij tot Ontginning en Verveening der Peel, genaamd Helenaveen', naar de vrouw van Jan van de Griendt. De meerderheid van de aandelen van de Maatschappij was in handen van de drie initiatiefnemers van de ontginning. Door de oprichting van de Maatschappij, de oudste Nederlandse

veenmaatschappij, hoopte men in de toegenomen kapitaalbehoefte te voorzien. Naast vervening streefde de Maatschappij de cultivatie en bebouwing van de gronden na. Door de tussenliggende, verveende en afgegraven, globaal blokvormige percelen voor de landbouw te bestemmen, hoopten zij het rendement van de kolonie te optimaliseren en de toekomst van deze afgelegen samenleving veilig te stellen. Tevens zou zich zo een vaste arbeiderskern ontwikkelen.

Op de afgegraven gronden heeft de Maatschappij gepoogd grootschalige monoculturen te starten, zoals de teelt van boekweit en tabak. Daartoe werden omstreeks 1870 aan zijstraten, haaks op de Helenavaart, schuren en boerderijen gebouwd. Opvallend zijn de grote tabaksschuren aan de Geldersestraat. Velen uit het Land van Maas en Waal werden agetrokken om deze monocultuur tot een succes te maken, maar mede onder invloed van de concurrentie uit Nederlands-Indië faalde de onderneming. Toch werd bijvoorbeeld in 1875 reeds 15.000 kg tabak geproduceerd. Ook werd toen gepoogd de fruitteelt van de grond te krijgen, door een 2 ha grote, zogenaamde 'Westlandse' tuin met fruitbomen aan te leggen. Eerder, in 1870, hadden de aandeelhouders van de Maatschappij een plan getorpedeerd van één van de directeuren, om een beetwortel-suikerfabriek op te starten. In een poging de tuinbouw nieuwe impulsen te geven werd een aantal tuinbouwers uit Roelofsarendsveen (Zuid-Holland) onder gunstige voorwaarden land aangeboden.

Na 1880 kwam de nadruk meer te liggen op de winning van grauwveen, dat voornamelijk werd gebruikt voor de turfstrooiselproductie. De Maatschappij, die verkoopkantoren had in Rotterdam, Gouda, Brielle, Dordrecht, Tiel, Heusden, Waalwijk en 's-Hertogenbosch, zette steeds meer

turf af bij de steenfabrieken langs de Waal, maar ook in Engeland. Door de turfstrooiselproductie werd voortaan ook de bonkveenlaag gebruikt, waardoor uitsluitend het pleistocene zand achterbleef. Ook op de reeds eerder ontgonnen gronden werd aan het einde van de 19de eeuw het achtergebleven grauwwveen, dat was vermengd met de zandgrond, afgevoerd. Dit had een negatieve invloed op de ontwikkeling van de landbouw. De exploitatie van dit grauwwveen ten behoeve van turfstrooisel leidde tot een tweede fase in de ontwikkeling. De bouw van de turfstrooiselfabriek (1881) direct ten noorden van de nederzetting bracht een grotere welvaart en leidde tot de nieuwbouw van de katholieke kerk (1882) met klooster (Zusters van Liefde, Veghel), op een terrein, geschenken door de Maatschappij. In 1882 telde de kolonie 502 inwoners. Negen jaar later werd het rectoraat tot een zelfstandige parochie verheven. De hervormde parochie was reeds in 1870 onafhankelijk van Deurne geworden.

De ten noorden van de nederzetting gelegen, uitgestrekte voormalige turffontginningen, werden in de periode 1880-1900 naar Noordnederlands voorbeeld ontgonnen. Haaks op de Helenavaart waren reeds eerder, omstreeks 1855, een groot aantal wijken conform het drietandsysteem aangelegd, waarbij een drietal wijken uitkomt op een parallel aan de Helenavaart gegraven zijkanaal, dat in directe verbinding staat met de hoofdvaart. De turf kon zo per schip worden afgevoerd. Het systeem van drietandvaarten bracht onder meer als voordeel met zich mee, dat er belangrijk minder bruggen langs en over de Helenavaart hoefden te worden gebouwd.

Jozef en Eduard van de Griendt, die Jan en Nicolaas omstreeks 1880

hadden opgevolgd, kwamen in 1884 in conflict met de aandeelhouders van de Maatschappij. Oorzaak was het beleid van de Maatschappij, waarin sterke nadruk werd gelegd op de exploitatie van de gronden na het afgraven van het veen. Ontginning van het veen, vervoer en verkoop van de turf, cultivering en bebouwing van de gronden; alles lag in de handen van dezelfde Maatschappij, hetgeen volgens de aandeelhouders nadelige gevolgen had. Men pleitte voor inkrimping van de activiteiten en de toelating van andere zelfstandige bedrijven in de kolonie. Toen na 1880 de dividenden sterk daalden en zelfs verlies werd geleden, brak de bom. In 1885 leidden heimelijk gevoerde onderhandelingen tussen de Van de Griendt's en de gemeente Horst tot de aankoop van 410 ha en werd Griendtsveen gesticht, waar de eigenaars zich uitsluitend zou toelagen op de vervening. Tegelijkertijd gaven de Van de Griendt's hun directeurschappen bij de Maatschappij Helenaveen op. Tussen de beide maatschappijen is het nooit meer goed gekomen.

De exploitatie van het veen te Horst door de 'N.V. Maatschappij tot exploitatie van veengronden en andere onroerende goederen, genaamd Griendtsveen', was zeer succesvol. In 1889 werd, onder invloed van de gestegen prijzen van brandstof, te Helenaveen 175.000 kubieke meter grauwwveen afgegraven, tegen 555.000 kuub te Griendtsveen. 1893 was een topjaar voor de turfwinning. Te Helenaveen werd 250.000 kubieke meter veen gewonnen, hetgeen betekent dat 25 ha werd afgegraven. De persoonlijke bezetting in de veenwinning bedroeg in dat jaar ca. 350 personen. Bij de halte Helenaveen aan de spoorlijn Eindhoven-Venlo werd een tweede turfstrooiselfabriek geopend.

Na 1902 liep onder invloed van de kolenwinning de vraag naar turf sterk terug. De economische vooruitzichten van de Maatschappij waren

somber. Koning Willem III, beschermheer van de Maatschappij Helena-veen, had in 1889 een thans nog bestaand fonds, groot f 31.000,-, opgericht om de vaste arbeiders en pachters van de Maatschappij, die door de karige oogsten massaal in financiële moeilijkheden verkeerden, bij te staan. Tevens werden uit het fonds de akker- en tuinbouw gestimuleerd, werden laanbeplantingen aangelegd, gemeenschappelijke voorzieningen betaald en een grote boomgaard aangeplant. Ook nam men zich voor arbeiderswoningen te financieren. Dit voornemen is blijven steken bij de bouw van een zestal woonhuizen, voor het grootste deel gelegen langs de Koolweg. De woningen werden nog vóór 1940 alle aan de Maatschappij verkocht en zijn thans in handen van particulieren en sterk verbouwd. Overigens heeft de turfstrooiselindustrie nooit geleid tot de bouw van grote aantallen arbeiderswoningen, daar men hoofdzakelijk seizoensarbeiders in dienst had (maart-juli). Indien deze arbeiders niet uit de directe omgeving van de kolonie afkomstig waren, werden ze groepsgewijze gehuisvest in eenvoudige houten keten, die dicht bij het turfveld, buiten het dorpscentrum, werden gebouwd. Door de massale turfstrooiselwinning was in 1910 het grauwwveen volledig verdwenen. In 1912 werd de fabriek gesloten.

Hoewel de landbouw de voornaamste bron van inkomsten was, liep omstreeks 1905 de werkloosheid op en was er sprake van toenemende armoede. De Maatschappij zocht naar nieuwe vormen van inkomsten en richtte zich andermaal, zoals omstreeks 1870, op de grootschalige ontginning van afgegraven veengronden ten behoeve van de landbouw. De agrarische produktie kreeg omstreeks 1905 een nieuwe impuls, onder meer door investeringen uit het Koning Willem III-fonds. Zo steunde het fonds de bouw tussen 1908 en 1913 van een vijftal zeer grote 'konings-

hoeven' (Wilhelminahoeve, Hendrikhoeve, Emmahoeve, Julianahoeve, Willem III hoeve) langs de Helenavaart. Voor de exploitatie van deze, naar Noordnederlands model gebouwde boerderijen, werden door de Maatschappij protestantse boeren aangetrokken, waar men meer vertrouwen in had dan de kleinschalig werkende zandboertjes uit de omgeving. De Maatschappij had geleerd van de mislukte monocultuur-experimenten van kort vóór 1880: op de thans met straatslijk en beer uit de steden verbeterde gronden werden melk- en kaasproducerende bedrijven gesticht, hetgeen aan de boerderijtypen, met hun ruime stallen en kaaskelders, goed is af te lezen. Men overwoog zelfs de stichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Dit initiatief werd door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet uitgevoerd. Dichter bij het dorpscentrum bouwde de Maatschappij, aan de Soemeersingel, een vijftiental landarbeiderswoningen. Zo ontstond langs de Helenavaart aan de Soemeersingel en Kaasweg een langgerekte lintbebouwing met afwisselend boerderijen en keuterijen, waar tussen een enkel voormalig jachthuis (ca. 1900) staat, dat door een particulier gepacht werd. Omstreeks 1930 liet de N.C.B. een magazijn voor de opslag van eieren bouwen aan de Soemeersingel.

Ook bij deze jongste ontginningen (1910-1920) werd gebruik gemaakt van het raster van vaarten en wegen, dat tijdens de veenaftgravingen (1880-1910) tot stand was gekomen. De veenkoloniale structuur vormt, zoals gezegd, de onderlegger van het latere agrarische produktielandschap, inclusief de bebouwing. De agrarische exploitatie met grootschalige intensieve vee-teelt was voor de Maatschappij redelijk succesvol. In 1913 werd 140 ha van de gemeente Helden voor 'medegebruik' verworven, in 1918 gevolgd door de pacht van 600 ha van de gemeente Sevenum. De tijdelijk sterk toegenomen vraag naar turf nam na 1918 even

plots weer af. De velden te Sevenum zijn daarom maar gedeeltelijk verveend. Tot een systematische ontginning (zoals westelijk van de Helenavaart en in de Driehonderd Bunders), is het hier niet gekomen. Dientengevolge is in deze gebieden geen agrarische bebouwing ontstaan. Ook de aanleg van een ontsluitingskanaal, zoals bedongen door de gemeente Horst bij de verkoop van de gronden, vond geen doorgang. Het resultaat van veenwinning en ontginning is te zien op kaart 2, die op basis van een verkenning in 1892 en herziening in 1913 en 1914 is gebaseerd.

Gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw veranderde er in de dorpskom weinig: afgezien van de bouw van enkele vrijstaande pachtkeuterijen langs de zijstraten en -vaarten, werd alleen, in de as van de Geldersestraat, aan de Soemeersingel een nieuw kantoor voor de Maatschappij gebouwd.

In 1919 brak ten gevolge van de slechte leefomstandigheden een algemeen oproer uit, culminerend in de 'Grote Peelstaking'. In 1925, toen de Maatschappij ten gevolge van de steeds slechter wordende prijzen voor brandtuurf aan de rand van de financiële afgrond stond, werd besloten om zich eenzijdig op de tuinbouw en akkerbouw te gaan richten. Het eigen landbouwbedrijf, alsmede de cultivering van de gronden in eigen beheer, moest worden stopgezet. Men richtte zich steeds meer op inkomsten uit pacht en huur.

Kort vóór 1940, toen de laatste restanten veen in het concessiegebied waren afgegraven, werd de exploitatie van de sterk op landbouw gerichte kolonie door de Maatschappij Helenaveen overgedragen aan de Gront-

mij. In tegenstelling tot het noordelijk deel van de kolonie, waar de intensieve veeteelt zich fors ontwikkelde, is in het zuidelijk deel van het dorp, waar een groot aantal kleine pachters boerde, na de Eerste Wereldoorlog de nadruk sterk komen te liggen op de glastuinbouw, in combinatie met het houden van enkele varkens en kippen. Door de oprichting van een coöperatieve tuinbouwvereniging in 1925 nam de ontwikkeling van deze bedrijfstak verder toe. Het Koning Willem III-fonds steunde in 1932-1933 de aanleg in de dorpskom, over de Helenavaart, van een vaste brug in de weg naar Helden. In 1939 werd de nederzetting aangesloten op het electriciteitsnet. Door het Departement van Defensie werd de ontsluiting van de Peel gedurende de jaren '30 tegengewerkt. De Peel werd beschouwd als een militaire barrière van belang, die nog versterkt werd door de aanleg van de Peel-Raamstelling. Langs de Helenavaart werden daartoe binnen het concessiegebied een tiental mitrailleurkazematten gebouwd. In mei 1940 zijn er geen gevechten van enige betekenis geweest. Wel werden verschillende huizen en schuren in het schootsveld door verbranding verwoest, door het opblazen van enkele bruggen en bomen trachtte men een eventuele opmars van de vijand te vertragen.

In 1944 lag de nederzetting lange tijd nabij de frontlinie. Dit heeft onder meer tot gevolg gehad dat de katholieke kerk verloren is gegaan, alsmede enkele kleinere panden in de naaste omgeving. In 1954 werd ten behoeve van de tuinbouwers in de kolonie, op een onbebouwd stuk grond tussen de beide kerken, een coöperatieve distributie- en opslagloods gebouwd. Tevens werden in dat jaar, met steun van de Maatschappij, door een zestal tuinders de eerste verwarmde kassen in gebruik genomen. Overigens bestond het inkomen van de Maatschappij na 1955 hoofdzakelijk uit de inning van huren, pachten, en de verkoop van kaphout. Men bewerk-

te geen eigen landerijen meer, maar beperkte de agrarische activiteiten tot het scharen van weidevee. Tegenover de 70 tuinders, die in 1960 in de kolonie een bedrijf (totaal 180 ha) hadden, stonden 'slechts' 18 boeren. Tekenend is dat 60% van de tuinders een bedrijf had dat kleiner was dan 3 ha, terwijl de boeren vrijwel allemaal hun bedrijf op meer dan 20 ha uitoefenden. Om meer grond voor de glastuinbouw ter beschikking te krijgen, werd in 1960 nog geadviseerd om nieuwe ontginningen te laten plegen. Dit zou moeten geschieden naar voorbeeld van de gemeente Emmen, waar door het gemeentelijk grondbedrijf de gronden werden ontgonnen en uitgegeven in erfpacht of met recht op koop. Het plan heeft echter geen doorgang gevonden. In 1965 was 896 ha grond in bezit van de Maatschappij, waarvan 14 ha voor eigen gebruik (voornamelijk weidegrondexploitatie) en 161 ha verpacht tuinland, 322 ha verpacht landbouw- en weidegrond. De overige 399 ha werden in beslag genomen door resterende woeste gronden en de infrastructuur. In 1970 wierp de schaalvergrotings-politiek van de Maatschappij vruchten af: er waren nog slechts zes grote boerenbedrijven over. Voor het eerst in 50 jaar werd er dividend aan de aandeelhouders uitgekeerd.

De na 1930 afzwakkende en bij het gemeentelijke gemiddelde achterblijvende bevolkingsgroei kreeg na 1945 nieuwe impulsen door de snel expanderende glastuinbouw. Dit heeft onder meer tot gevolg gehad dat ten noordwesten van de kruising van de Oude Peelstraat en de Soemeer-singel een kleinschalige woonbuurt uit omstreeks 1975, bestaande uit enkele straten met voornamelijk vrijstaande en twee-onder-een-kap-woningen. Hiertoe werd de bouwgrond door de Maatschappij aan de gemeente Deurne verkocht.

In 1960 waren slechts 81 mannen buiten de landbouw werkzaam, waarvan maar 25 in de kolonie, deels in het onderontwikkelde winkelaparaat. Op de 840 inwoners telde men slechts 4 winkels. Door het Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant werd naar aanleiding van deze eenzijdige ontwikkeling voorspeld dat de "leefbaarheid er, voor zover dat niet nu reeds het geval is, in de toekomst in gevaar zal kunnen komen." Na 1960 kreeg het verenigingsleven een nieuwe impuls, doordat aan de kerkelijke splitsing in een protestants en een katholiek kamp langzaam een einde kwam. In 1976 heeft de Staat de resterende 228 ha woeste gronden, waaronder de Karpervijver, aangekocht. Omstreeks 1985 is het gebied van de voormalige veenkolonie in eigendom gekomen van de A.M.E.V.. Deze verzekerings- en beleggingsmaatschappij is er toe overgegaan om een groot deel van de boerderijen, woonhuizen en de voormalige turfstrooifabriek aan particulieren te verkopen. De situatie uit 1996 is weergegeven op kaart 3.

Huidig ruimtelijk karakter

Ook heden ten dage biedt Helenaveen de aanblik van een systematisch ontgonnen veenkolonie. Het gebied heeft een langgerekte, noord-zuid gerichte vorm met als de Helenavaart. Alle structuren zijn gericht op de door het concessiegebied gegraven hoofdvaart. Ook de belangrijkste bebouwing is hieraan geconcentreerd. Het ruimtelijke beeld van de veenkolonie wordt ook thans nog bepaald door de verschillende episoden in de historische ontwikkeling.

Van bijzonder belang is de ruimtelijke afbakening met de Mariapeel, die samenvalt met de oostgrens van het concessiegebied. Deze opvallende overgang naar de hoogveenrestanten, die ook met de grens van het te beschermen gezicht samenvalt, is een gevolg van de eeuwenoude aanwezigheid van een bestuurlijke grens ter plaatse, die thans voortbestaat als de provinciegrens. De verschillen in de landschappelijke opbouw over grote afstand illustreren hier een historisch-bestuurlijk gegeven.

De systematisch opgezette en heldere structuur van de kolonie dateert uit de beginfase van de nederzetting (1855-1880); de centrale vaart (Helenavaart) verbindt de deels volgens het drietandsysteem opgezette zijvaarten met de zuidelijke, buiten het concessiegebied gelegen Noordervaart. Met name ten westen van de Helenavaart is dit vaartensysteem goed in het landschap te herkennen. Ook de jaagpaden aan weerszijden van de Helenavaart zijn goed bewaard. Het pad aan oostelijke zijde is ook nu onverhard. Het westelijke jaagpad is tevens de hoofdverkeersweg in noord-zuid richting. Daar waar deze weg de Oude Peelstraat en, iets noordelijker, de Sevenumseweg kruist, is omstreeks 1865 het dorpscentrum ontstaan.

In de omgeving van het huidige dorpscentrum hadden de eerste ontginningen plaats. Het wegenpatroon getuigt daarvan; de wegen werden deels aangelegd op de zijvaarten, waarna de tussenliggende percelen voor de landbouw geschikt werden gemaakt. Door de dominantie Helenavaart met annexen is een sterk hiërarchische structuur ontstaan, die zowel in als buiten de kom de ruimtelijke opbouw heeft bepaald. Een opvallend, ruimtelijk te ervaren element, is dat deze hoofdvaart boven het, door de vervening verlaagde, maaiveld ligt. Met duikers onder het kanaal wordt thans de afwatering verzorgd.

De karakteristieke laan- en vaartbeplantingen met eik benadrukken de veenkoloniale structuur. Ten gevolge van de systematische beplanting is in het zuidelijk deel van de kolonie een in kwadranten verdeeld coulissenlandschap ontstaan, dat zeker ten tijde van de ontginning, en in mindere mate ook nu nog, zich duidelijk onderscheidt van het open landschap. De beplanting geeft een besloten sfeer in de nederzetting en langs de Helenavaart. Tot na de Tweede Wereldoorlog, toen het omliggende landschap nog zeer open was, moet deze uitwerking nog sterker zijn geweest.

Van de oudste bebouwing resteert niets meer; de rieten en lemen hutten hadden een tijdelijk karakter. De oudere gebouwen die thans resteren staan alle in het dorpscentrum, dat eigenlijk niet meer is dan een lintbebouwing aan het kruispunt van straten. Alle gebouwen staan aan de brede Helenavaart, die het aanzien van de kom domineert. Opvallend is de zichtas, over de vaart, tussen de Hervormde kerk met predikantenwoning, en de directeursvilla. De beide kerkhoven werden op enige afstand van het dorp gesitueerd, buiten het concessiegebied, aan de Aardbeistraat.

Daar vormen ze opvallende verhogingen in het vlakke landschap, met een karakteristieke beplanting (onder meer rode beuk, haagbeuk).

In de tweede ontwikkelingsperiode (1880-1905) ontstond aan de noordelijke rand van het dorp, bij de te ontginnen turfvelen, een kleine uitbreiding, bestaande uit de turfstrooiselfabriek met enkele dienstwoningen. Deze bebouwing werd aan een zijvaart geconcentreerd. Zo'n eenvoudige ontwikkeling van een lineaire bebouwing aan een (voormalige) vaart of weg vond ook plaats langs de Geldersestraat, waar de Maatschappij droogschuren voor de tabaksteelt bouwde. De langgerekte schuren staan parallel langs de smalle straat en onderstrepen ook hier het beeld van een lineaire bebouwing op een rastervormige structuur.

Na 1900 werd de landbouw het voornaamste bestaansmiddel in de kolonie. Conform de eerdere ruimtelijke ontwikkelingen kwam langs de Helenavaart een lintbebouwing met boerderijen en keuterijen tot stand. Ook hier werd de ruimtelijke structuur van de eerdere vervening gerespecteerd. De lange lintbebouwing is echter volgens een strakker stramien geordend. De vele keuterijen zijn alle eenlaags onder zadeldak en staan vrijwel zonder uitzondering parallel aan de Helenavaart, waarbij men getracht heeft een uniforme rooilijn aan te houden. Vrijstaande en twee-onder-een-kap huizen komen afwisselend voor. Door hoofdvorm en plaatsing van deze keuterijen volgens een strakke opzet is hier, in samenspel met de consequent doorgevoerde laanbeplanting, een waardevol beeld ontstaan van ritmische bebouwing. Ter plaatse van de forse 'koningshoeven', alle gesitueerd bij een zijvaart, wordt dit beeld onderbroken. Door hun zorgvuldige groepering van de gebouwen passen deze boerderijen goed in het halfopen landschap.

Op een enkele plaats is de bebouwing na de Tweede Wereldoorlog verdicht, zowel langs de Soemeersingel als in de dorpskom. Door grootschalige glastuinbouw is het beeld van de veenkoloniale structuur in het zuidelijk deel van het gebied plaatselijk visueel onduidelijk geworden. Een deel van de wegen is na 1950 met asfalt verhard, veelal op het oude profiel. In het gehele gebied komen nog smalle, onverharde wegen met laat-negentiende-eeuwse laanbeplanting voor.

Het beschermde dorpsgezicht heeft aan alle zijden duidelijke grenzen. Het binnen het dorpsgezicht gelegen open veenkoloniale landschap, in het noordelijke deel van het voormalige concessiegebied, wordt ruimtelijk afgebakend door de aangrenzende natuurgebieden Deurnesche- en Mariapeel. Binnen het concessiegebied zijn de gronden vrijwel uitsluitend voor de landbouw bestemd. Ze hebben daardoor een zeer open karakter. Onmiddellijk buiten de grens van het concessiegebied (en dus van het beschermde gezicht) zijn aan de westelijke, noordelijke en oostelijke zijde de thans begroeide Peel-resten gesitueerd. Door bosaanplant en -opschot op de gedeeltelijk afgegraven veengronden rond de kolonie is het aanzicht van het voorheen open landschap zeer veranderd. Binnen het concessiegebied zijn alleen de niet voor landbouw geschikte en daarom niet ontgonnen gronden, zoals bij het Soemeer, van opschot voorzien. In het zuiden onderscheidt het landschap zich duidelijk door de rastervormige wegenstructuur met de strakke laanbeplanting.

Nadere typering te beschermen waarden

Bij de bescherming van het dorpsgezicht Helenaveen ligt de nadruk op de zeer gave historische ruimtelijke structuur, zowel in de kern Helena-veen, als daarbuiten. De veenkoloniale achtergrond van het dorp en de in tegenstelling tot Griendtsveen, direct na het afgraven van het veen consequent doorgevoerde ontginning tot landbouwgrond, hebben een ruimtelijk beeld doen ontstaan dat uniek is in zuid-Nederland.

Bijzonder belang heeft het gave bebouwingsbeeld, met name langs de Soemeersingel. De belangrijkste gebouwen (directeursvilla, cluster Her-vormde kerk) staan in een duidelijke relatie met elkaar. Waardevol zijn ook de buiten de directe kern gelegen oudste ontginningsgronden ten oosten en westen van de Helenastraat. Deze kleine ontginningsboerderijen en vrijstaande woonhuizen aan de voormalige zijvaarten, illustreren, net als de tabaksschuren, de oudste geschiedenis van de kolonie. Het ensemble van turfstrooiselfabriek en dienstwoningen, gelegen ten noorden en zuiden van de Rector Nuytsstraat, zijn representatief voor de fase 1880-1900.

Van groot belang voor het ruimtelijke beeld zijn de grote ontginningsboederijen langs de Helenavaart. Op regelmatige afstand van elkaar geplaatst, markeren ze door hun situering, elk aan de kop van een drietand, het vaartensysteem. Tevens zijn ze van belang voor de beleving van de open ruimte aldaar. Ook de kleinere keuterijen en woonhuizen langs de Soemeersingel zijn van belang in relatie tot de beleving van de veenkoloniale structuur.

Van belang is het handhaven van de resterende open ruimten in het zuidelijk deel van het gebied, in het bijzonder tussen Kruisbesweg / Geldersestraat, in de directe omgeving van Hovenierstraat / Aardbeiweg, en tussen Spruitweg en Sevenumseweg, grenzend aan de Helenavaart.

Bijzonder waardevol zijn de vele laan- en vaartbeplantingen met eiken, die voor een belangrijk deel nog uit de negentiende eeuw dateren. Oudere beplantingen, deels met exoten, komen voorts voor bij de kerken, op de kerkhoven, en in de tuin van de directeursvilla. Ook bij verschillende boerderijen en keuterijen is vaak nog oude beplanting te zien. Veel van de fruit- en notebomen werden aangeboden door het Koning Willem III-fonds.

Waardevol zijn tenslotte de vele onverharde, over het algemeen smalle wegen, de jaagpaden langs de Helenavaart en de resterende zijvaarten en wijken.

Waardering

* toelichtende motivering

Helenaveen is de oudste en, met het naburige Griendtsveen, de enige hoogveenkolonie in zuid-Nederland. Het betreft een gaaf en samenhangend voorbeeld van een door kapitalisten geïnitieerde ontginningskolonie. Aan de stichting en de ontwikkeling van de 'company-town' hebben geen initiatieven van de lokale overheden ten grondslag gelegen. De kolonie getuigt van de voorspoedige, grootscheeps aangepakte economische ontwikkeling van de veenderijen in het Limburgs-Brabantse grensgebied in de Peel.

De profijtlijke ontginning van dit deel van de Peel was alleen mogelijk door het aantrekken van grote hoeveelheden arbeidskrachten. Van meet af aan was dan ook voorzien in de stichting van een nederzetting. Tot een over de gehele linie samenhangende, architectonisch kwalitatief hoogstaande architectuur heeft de ontwikkeling van de kolonie niet geleid. Er is overwegend sprake van veelal sobere, deels gerenoveerde architectuur.

Voor de ontginning van de verveende gronden tot landbouwgrond werd in 1858 de N.V. Maatschappij Helenaveen opgericht. De grootschalige ontginningen die volgden in de periode 1870-1920 hebben, met gebruikmaking van het bestaande ruimtelijke stramien van de verveening, waardevolle sporen achtergelaten. Hierin verschilt de kolonie van het naburige Griendtsveen, dat tot ca. 1900 uitsluitend op veenexploitatie was gericht. De kracht van het ensemble ligt in de structurele en visuele samenhang van historische veenkoloniale structuur en bebouwing, waarbij het geheel

zich duidelijk onderscheidt van het omliggende, gedeeltelijk onontgonnen veenlandschap. Op beperkte schaal, met name in het zuidelijke deel van de kolonie, zijn wijzigingen opgetreden ten koste van het oorspronkelijk historisch-ruimtelijk karakter.

* cultuurhistorische waarden:

Het gebied is van algemeen belang als bijzondere uitdrukking van een sociaal-economische ontwikkeling.

* historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden:

Het gebied is van algemeen belang wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale ontwikkelingsgeschiedenis; de verkaveling is daarbij bijzonder belangrijk.

* situationele waarden:

Het gebied is van algemeen belang wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele en functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun landschappelijke omgeving; en wegens de kwaliteit van de bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en terreingesteldheid.

* gaafheid/herkenbaarheid

Het gebied is van algemeen belang wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel; en wegens de structurele en visuele gaafheid van de landschappelijke omgeving.

*** zeldzaamheid**

het gebied is van algemeen belang wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, functioneel en landschappelijk oogpunt.

Begrenzing beschermde dorpsgezicht

Het beschermde dorpsgezicht is weergegeven op de kaart met als nummer MSP/54/01. Het dorpsgezicht omvat het in 1853 van de gemeente Deurne aangekochte concessiegebied en wordt globaal omsloten door de provinciegrens (oost- en zuidzijde), de grens met de Deurnesche Peel (noord- en westzijde), de Helenapeel, het noord-zuid getraceerde deel van de Douglasweg en Aardbeiweg (westzijde). Deze grens wordt visueel ervaren doordat buiten het concessiegebied het veenlandschap slechts is afgegraven, dan wel afgegraven en ontgonnen, waarbij een afwijkende ruimtelijke inrichting tot stand is gekomen. De aangrenzende, in Limburg gelegen 'Driehonderd Bunders' hebben een ruimtelijke indeling conform de noordelijke weidegronden te Helenaveen. Tevens vallen binnen het beschermde gezicht de beide begraafplaatsen (R.K. en Hervormd) van het voormalige rectoraat Helenaveen, gelegen aan de westelijke zijde van de Aardbeiweg.

Rechtsgevolg

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden vastgesteld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspelt op aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

De vigerende bestemmingsplannen "Komplan Helenaveen" (vastgesteld door de gemeenteraad op 7-1-1997 en van goedkeuring voorzien door Gedeputeerde Staten op 30-7-1997) en "Buitengebied gemeente Deurne, herziening 9, collectieve herziening" (Gemeenteraad 24-1-1989 en Gedeputeerde Staten 20-6-1989) worden geacht aan het gestelde in artikel 36 van de Monumentenwet 1988 te voorzien.

Bronnen

Blankers, P. e.a., Water en vuur. Schrijvers over de Peel, Stichting Behoud de Peel, Deurne 1988.

Court, P.E. de la, De Peel en bedenkingen over denzelfden, Den Haag 1841.

Heugten, W.A.M. van, Deurne en de Peel, Deurne 1979.

Jansen, R.J., mr. G. Engels en W. van Heugten, Beknopte geschiedenis van Deurne, Heemkundekring 'H.N. Ouwerling', Deurne 1983.

Ouwerling, H.N., Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden, Deurne 1993.

Steeh, A., Dorpen in Brabant, tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum 1978.

Colofon

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1997.

Onderzoek:

Provincie Noord-Brabant, Afdeling Welzijn, Educatie en Cultuur, Joost Michels.

Begrenzingskaart:

Kaart van gemeente Deurne aangepast door Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Foto omslag:

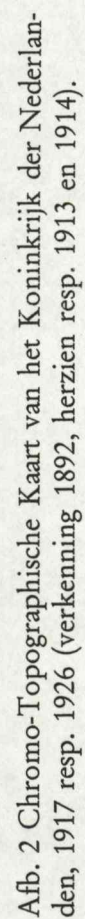
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1979).

Onderschriften toelichtende kaarten

1. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1855, verkend 1837-1842), blad 52 (Venlo), fragment. Schaal 1:50.000.
2. Chromo-Topographische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Fragment van de bladen 693 (Asten) en 694 (Helenaveen). Verkend in 1892, herzien in respectievelijk 1913 en 1914, uitgegeven in resp. 1917 en 1926. Schaal 1:25.000.
3. Topografische Kaart van Nederland 1:25.000. Fragment van blad 25d (Helenaveen), uitgave 1996.

Productie:

RDMZ, Zeist.

Afb. 3 Topografische Kaart van Nederland 1:25.000, uitgave 1996.